

52 év 12 ezer tervlap – Pest város Szépítő Bizottmánya (1808 – 1860)

18. századvégi előzményekre támaszkodva, József nádor kezdeményezésére, több éves előkészítő munka után 1808-ban indult útjára Pest város Szépítő Bizottmánya (Verschönerungs Comission zu Pesth, Commissio Decoratoria). Az ambiciózus nádor 1805-ben juttatta el I. Ferenc császárnak összegző városépítési javaslatát, megfejlve Hild János, Hild József építőmester apjának városrendezési tervével.¹ A felterjesztést az uralkodó kisebb változtatásokkal elfogadta, így 1808 októberében elkezdhette munkáját a város új építési hatósága.² Létrehozásával a korábban több hivatal alá tartozó szerv helyett egyetlen kézben futottak össze a pesti építkezések szálai. A város fejlesztése és az építkezések felügyelete közvetlenül nádori irányítás alá került. Minden terv engedélyköteles volt, a jelentéktelen toldalékoktól a nagyszabású bérházakig. Az építkezést csak céhtag vezethette, aki a kivitelezésért is felelősséget vállalt. Ez a tény azonban számtalan kérdőjelet hagyott az utókorra, hiszen a terv aláírója nem minden esetben azonos annak szellemi tulajdonosával.

A bizottság az igényeknek megfelelően ülésezett. A benyújtott terveket albizottság véleményezte. Szakértő tagjai sorában volt építőmester, elsőként Hild János, majd 1811-ben bekövetkezett halála után Pollack Mihály, de kifejtette véleményét a városi mérnök, Degen Jakab is. Tagja volt a testületnek az építőipari szakma minden ágának egy-egy jeles mestere, valamint a városi tanács és a választott polgárság képviselői.³

A nádori előterjesztés a Belvárostól kiindulva foglalkozott a város egyes területeivel – hangsúlyosan a Lipótvárossal, a tervezett városrészrel – de kitért a külvárosokra, valamint a városhatáron túli területekre is. A városkapuk lebontásával az ősi városmag szabaddá vált a külvárosok irányába, amelyek a beépített Belvárossal szemben teret és módot adtak a

¹ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) XV.16.b.221/5.

² A témáról többek közt: *Bierbauer Virgil*: Pesti építőmesterek munkássága 1809–1847. Tanulmányok Budapest Múltjából. I. Bp. 1932. 76–98.; *H. Boros Vilma*: A Pesti Szépítő Bizottság működésének kezdete és a Szépítési Terv. In. Művészettörténeti tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953. Bp. 1954. 507–529.

³ *Zádor Anna*: A klasszicizmus és a romantika építésze Magyarországon. Bp. 1981.

szabályozásra.⁴ Különösen nagy lehetőségeket hordott magában az 1780-as évektől fokozatosan beépülő Lipótváros, amely mágnesként vonzotta a kereskedőket, elsősorban „göröget” (a délvidékről ide származott görög-keleti valláshoz tartozókat), a tehetős iparosokat, majd a nemeseket. A már álló középületek mellett – Újépület, sóhivatal, harmincad-hivatal – egyre több lakóház épül ezen a területen.

„Csak Amerika új világának tündéri kézzel épülő városai között találunk hasonló gyors emelkedésre példákat, minőt az 1825–1848-i újabb alkotmányos korszakban Pest városában láttunk. A nemzeti szellem felébredtével, tudomány, ipar és kereskedelem áldásaival együtt járó értelmiség és vagyonosság terjedtével, az elhanyagolt Pest mindinkább elérte azon közös célunkat, hogy a polgárisult világnak méltó pontjává, valóságos európai várossá legyen.” – írja a Vasárnapi Ujság 1861 tavaszán a korszakról Hild József építész közzöntő írásában.⁵ A város legfestőibb pontjaként számon tartott rakodó partot, a mai Széchenyi teret övező épületeket 1822 és 1834 között építette a klasszicizmus meghatározó építésze.

A Dunára és a mai József Attila utcára nézett az egykori sóhivatal helyén Pfeffer Ignác és neje megbízásából felépült Diana-fürdő, amely 1822-től egészen a 20. század elején bekövetkezett lebontásáig várta a vendégeket.⁶ Ez volt Hild elsőként elkészült épülete a téren. Az előcsarnokból oszlop- és pillérárkádós udvar nyílt, ahol szökőkút és virágok üdítették a látogatókat. Ennek végében négy oszlopos, fülkés ovális teremben kapott helyet a névadó istennő domborműve. A fürdővel összeépülve egy homlokzati egységet alkotott a Libasinszky-palota. Libasinszky Vince szabómesternek és feleségének 1825-ben készítette el Hild József az épület terveit.⁷ A vagyonos és vállalkozó szellemű polgár szabóműhelye ez időben tíz legénynek adott munkát. Társadalmi státuszának és anyagi lehetőségeinek megfelelően bérháza emelésével a korszak vezető építészt bízta meg.⁸

⁴ 1789-ben a Váci-, 1794-ben a Kecskeméti-, majd 1808-ban a Hatvani kaput távolították el.

⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1861. április 21. 181–182.

⁶ BFL XV.17.b.311 Pest város Szépitő Bizottmánya (továbbiakban: SzB) 3190.

⁷ BFL XV.17.b.311 SzB 3784.

⁸ *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pestben. Bp. 1989. 40–41.

A tömb helyén álló Pesti Magyar Kereskedelmi Bank,⁹ a mai Belügyminisztérium négy közterületre (Széchenyi tér – Mérleg utca – Nádor utca – József Attila utca) tekintő hatalmas tömegében megbújik egy eredeti formájához képest már átalakított klasszicista épület a korszak másik kiemelkedő építészetétől. Pollack Mihály a fürdővel egy évben emelte a mai József Attila és Nádor utca sarkán álló saját házát.¹⁰ „Az eredetileg kétemeletes, többlakásos bérház, mind alaprajzi, mind homlokzati kialakításában oly finom tömeg- és aránybeli összefüggéseket, gondosan mérlegelt részleteket mutat, hogy akarva-akaratlanul felmerül az a gondolat: a mester itt mintegy foglalatát, legjavát akarta nyújtani városi lakóház építészetének.”¹¹

A Dunával párhuzamosan a tér közepén terpeszkedett Deron Antal nagykereskedőnek épített, majd 1833-ban Nákó János tulajdonába került monumentális palota.¹² A tér északi részén, hasonlóan a déli fürdő-bérház pároshoz, azonosan kialakított homlokzatú épületek; az Ullmann-palota és a Wieser-ház, együttes fellépésükben a későbbi Európa szálló emelkedett.¹³

Legkésőbb készült el a tér déli részén álló középület, a Pesti Polgári Kereskedelmi Társulat oszlopcsarnokkal ékesített reprezentatív székháza. A Társulat 1699-ben a pesti kereskedők céhes testületeként jött létre.¹⁴ Alakulása után több mint 125 év telt el, míg olyan helyzetbe jutott, hogy székházat emelhessen, ahol a kereskedők egymással találkozhattak, üzletet köthettek. Az építkezést már 1827-ben megkezdték, de alapkövet a nádor csak egy évvel később tette le díszes ünnepség keretében.¹⁵ Az elkészült épület térre¹⁶ néző földszinti traktusában 1831. március 1-jén nyílt meg a börze. A Dorottya utcai oldalon kávéház és vendéglő, míg a dunai szárnyban a Magyar Bank irodái kaptak helyet. Az emeletet Széchenyi István kezdeményezésére alakult Nemzeti Kaszinó bérelte. Díszes terme számtalan

⁹ Alpár Ignác, Quittner Zsigmond 1905–1909.

¹⁰ BFL XV.17.b.311 SzB 3182.

¹¹ *Zádor Anna*: Pollack Mihály. Bp. 1960. 210.

¹² Terveit Hild 1827-ben készítette. Helyén Quittner Zsigmond és Vágó József emelte (1905–1907) a Gresham Biztosító Társaság új, szecessziós palotáját. Ma megújulva szálloda a Lánchíd tengelyében.

¹³ 1834, illetve 1837 a tervek készítésének ideje. A szállót 1887-ben a rendőr-főkapitányság vásárolta meg és saját igényeinek megfelelően átalakította.

¹⁴ *Bácskai V.*: i. m.

¹⁵ 1828. június 4-én.

¹⁶ Terve: BFL XV.17.b.311 SzB 3980.

jelentős társadalmi megmozdulás helyszíne volt. 1851-től a börzét a Pesti Lloyd Társaság váltotta fel, ezért az épület a későbbiekben Lloyd-palota néven szerepelt. A második világháborúban megsérült, és a kor döntéshelyzetben lévő politikusai lebontásra ítélték. Nemcsak ez az épület semmisült meg, hanem a tér szinte minden alkotása. Áldozatul estek az ízlésváltozásnak, a második világháború pusztításainak és az átgondolatlan városépítő határozatoknak. Egyedüli emlékként az északi végen álló Tánzerház maradt meg, amely a Magyar Tudományos Akadémia felépültéig szintén a Dunára nézett.¹⁷

A Hild József gondolata nyomán kialakított tér kétemeletes épületeinek földszinti nyílásai ívesek, míg az emeletiek egyenes-záródásúak voltak. A harmonikus összhatás kivívta a hazai és a külföldi kortársak elismerését. Az életteli kereskedelmi központ a hajóval érkezőnek tárult fel teljes pompájában. A Lipótváros jószerivel a két Hild közös alkotása. József nádor intenciói nyomán Hild János tervezte a városrészt, amelynek legszebb épületeit fia József emelte a nem is oly rég még mocsaras területre. Ahol két évtizeddel korábban vízimadarakra vadásztak, a későbbiekben széles utcák, terek, elegáns megjelenésű házak kerültek.

De nemcsak a Lipótváros, hanem a külvárosok is gyarapodtak. Pollack Mihály a bizottmány indulása után három évvel készítette el a Ferencvárosba Csáky János részére földszintes, a külterületi lazább beépítéshez igazodó tervét.¹⁸ A két különálló, szinte teljesen azonos téglány alaprajzú szobakonyhás lakrészről egyforma négytengelyes homlokzattal látta el, amelyet nagy kocsibehajtóval és levegős kerítéssel kötött össze. A majorszerű épület szép arányai, a gondos kidolgozás jellemző alkotója egész munkásságára. Hasonlóan aprólékos figyelemmel készítette el Laitl József Király utcai épületének terveit.¹⁹ Az U alakú földszintes épület udvarát kerti lakkal zárta le. A Nemzeti Múzeum építőjének műhelyéből kikerült két kisebb léptékű terv mutatja, hogy a nagy építészek sem idegenkedtek az egyszerűbb feladatoktól, tehetségük ezeken a munkákon is jelen van. Figyelmeztetnek

¹⁷ Hild József munkája 1836-ban készült. BFL XV.17.b.311 SzB 6286.

¹⁸ BFL XV.17.b.311 SzB 679. A mai IX. Tüzoltó utca 33 – Viola utca 37. helyén.

¹⁹ BFL XV.17.b.311 SzB 798. A mai VI. Király utca 104. helyén.

bennünket ezek a külvárosias épületek arra is, honnan indult el kétszáz évvel ezelőtt a mai kétmilliósvilág város.

A köz- és magánépületek három évtizeden át szépen gyarapodó sorát megakasztotta, majd hihetetlen építészeti konjunktúrát idézett elő az 1838-as nagy árvíz pusztítása. A bizottságnak is újra kellett gondolni feladatát és magába szállva levonni a következtetéseket. A jelentős közcélú épületek; Vigadó és Német Színház emelését követően a figyelem a partszabályozás felé fordult. A tragédia 1839-ben, mint kagylóban a szennyeződés a gyöngyöt, megszülte a város építési szabályzatát.²⁰ Az általános irányelvek a Bel- és a Lipótvárosra vonatkoztak. A külvárosokat – Teréz-, Ferenc- és Józsefváros – két részre osztották. A határvonal a Váci töltéstől²¹ a Nagymező utcán át az egykori Kismező utcával²² érte el a mai Rákóczi utat, majd a jelenlegi Nagykörút ívével a Dunába torkollott. Az ettől beljebb fekvő területre az általános előírásokat alkalmazták, míg a külsőre lazább rendelkezéseket érvényesítettek.

Az új épületek esetében előírták a földszint boltozását, a padozatnak az árvíz- és a járdaszint fölé helyezését. A regula meghatározta, hogy a főfal vastagsága felső szintektől lefelé fokozatosan növekedjen. A továbbiakban építőanyagként kizárólag jó követ, vagy kellően kiégetett téglát és jó habarcsot használhattak. Sem a föld szintje alatt, sem a padláson nem engedélyezték lakások kialakítását. Ez időtől a legkisebb otthon egységei: egy szoba, egy kamra és egy konyha. Két lakásnak nem lehetett közös konyhája. Az új épületek tűzbiztos lefedéssel készülhettek. Megtiltották a padláson a tűzifa, valamint a széna és a szalma tárolását. Kimondták, hogy az udvart és a lakások helyiségeit egyaránt megfelelően tágasra kell tervezni. Ez egy nagyon jelentős állásfoglalás, hiszen a bérházak tulajdonosai minden talpalatnyi négyzetméter beépítését kihasználták. A tiltások mellett kellően rugalmasan bánt az előírás az épületek funkciójával, a városban elfoglalt földrajzi helyével. A bizottság belátására bízta a megfelelő egészségügyi és erkölcsi szabályozók érvényre juttatását. Nem szabályozták az új épületeknél

²⁰ 1839. október 11-én hagyták jóvá. Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686–1873. Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. 63–65.

²¹ Mai Váci út a VI. és XIII. kerületben.

²² Ma: Csányi és Klauzál utca.

az emeletszámot, de kimondták, hogy a lakóházak ne törekedjenek három emeletnél magasabbra, ugyanakkor igazodjanak a már álló szomszédos házak méretéhez. A külső díszítmények tekintetében nem kötötték meg az építészek fantáziáját, de rögzítették „az illő elrendezés szabályaival ellenkező homlokzatzdíszítés” módosítását. A házak színezésénél megkövetelték az utcakép összhangját, kihangsúlyozva, hogy a földszinti rész ne térjen el az épület emeleteinek színétől. Orvosi véleményhez kötötték a házak lakhatási engedélyének kiadását.

Óriási eredmény volt a szabályozás lefektetése, azonban az elvek és a valóság, mint oly sok esetben, itt sem fedte mindig egymást. Sajnos sem a város, sem a bizottmány nem élt az árvíz kínálta nagyszabású városrendezési lehetőséggel. A túl nagy telkek következtében a későbbiekben fokozatosan kialakult palota-bérházak rendszere ugyan egységes városképpel ruházta fel a Duna bal partján elterülő települést, de az épületek elegáns külseje és belső kialakítása nem minden esetben harmonizál egymással. Az emeleti lakások loggiás megközelítését felváltotta a magánélet intimitását semmibe vevő körfolyosós megoldás. Akár ugyanazon épületben élt egymás mellett az utcai front első emeleti elegáns, tágas polgári otthona a sötét udvari szárny lakásaival, amelyekhez közös mellékhelyiség tartozott a folyosó végén.

Az árvíz utáni építkezésből egy középület tervét emelem ki. A Josephinum József nádor 1836. évi betegségéből való felgyógyulására emlékeznek.²³ A nádor nevét viselő intézmény 1839-ben készült dokumentumait Pollack Mihály szintén építész fia, Ágoston szignálta.²⁴ Bibó István kutatásai szerint ez az alkotás stíluskritikailag egyértelműen az apa, a Nemzeti Múzeum alkotójának életművébe illeszthető, hiszen homlokzatkialakítása rokon az ez időben készített Országháza-terveivel.²⁵

A következő tervlap keletkezési ideje 1847, mérföldkő a város történetében, egyrészt József nádor halála, másrészt a bekövetkező forradalmi események miatt. Brein Ferenc egy építészdinasztia negyedik tagja emelte Pekáry Imre Pest városi alkapitány ma is álló bérházát, a terézvárosi templommal

²³ VIII. Üllői út 76.

²⁴ BFL XV.17.b.311 SzB 8728.

²⁵ *Bibó István*: Pollack Mihály. Szeged. 2008. 158–159.

szemben a város egyik jelentős pontjára.²⁶ Homlokzati megfogalmazásában ez a háromemeletes épület a pesti romantika egyik legkorábbi impozáns alkotása.²⁷ Egyetlen tervlapon komplex építészeti dokumentáció szerepel szintenkénti alaprajzokkal, metszettel és homlokzattal, amelyet pecsétjével és engedélyezési záradékával látott el a bizottmány.

Az ötvenes évek elejéről a későbbi korszak meghatározó építésének, a fiatal Ybl Miklósnak első pesti bérháza kívánkozik az említésre méltó tervek sorába. Unger Henrik háztulajdonosnak 1852/53-ban emelt épület a fői templommal egy időben keletkezett. Yblnek ekkor még nem volt pesti mesterjoga ezért a kivitelező építőmester Wagner János szignálta a lapokat.²⁸ „Az Országúton jelenleg egy igen díszes házat építenek, s ami különös az első emeletnek valamennyi utcára szolgáló szobájához egy-egy kis erkély készül.” – írja a *Hölgyfutár* 1853 októberében.²⁹ A *Pesti Napló* egy hónappal későbbi írásában az újszerű homlokzatkialakítás szokatlanságát bírálja. A korabeli építészkritika jelzi, hogy az új befogadása akkor is, napjainkban is, nehézségekkel, kezdetben elutasítással találkozott.³⁰

A szabadságharcot követő Bach-korszakban erőteljesen visszaesett az építési kedv. 1855-ben a bizottmány feladatát a városi tanács vállalta fel, ezzel legnagyobb erényét, a függetlenségét veszítette el, de még tevékenykedett 1860-ban bekövetkezett csendes elmúlásáig.

Az Szépítő Bizottmány működésének záró évét is egy máig álló épület reprezentálja a József nádor téren.³¹ Ez esetben is más az aláíró, mint a tényleges alkotó. Kovács-Sebestyén Endre doktor úr tervét a kivitelező építőmester Diescher József szignálta.³² Komárik Dénes Máltás monográfiájában korabeli forrásokra hivatkozva tisztázta az építész szerzőségét. Legmeggyőzőbb bizonyíték magának az építetőnek, a Rókus kórház sebész főorvosának bizonyítványa, amelyben a legnagyobb meglepéssel szól a tervezőről, Máltás Hugóról, aki a megbízást éppen Ybl

²⁶ Mai címe: VII. Csányi utca 8 – Király utca 47. Terve: BFL XV.17.b.311 SzB 11866.

²⁷ *Komárik Dénes*: Brein Ferenc, és a pesti Brein-család. Építés- Építészettudomány, 1972. 199–200.

²⁸ Mai címe. V. Múzeum körút 7 – Magyar utca 8-10. Terve: BFL XV.17.b.311 SzB 15044.

²⁹ *Hölgyfutár*, 1853. október 11.

³⁰ *Pesti Napló*, 1853. november 9. 1103.

³¹ V. József nádor tér 5-6.

³² BFL XV.17.b.311 SzB 19656.

ellenében szerezte meg.³³ Az épület az 1859-ben elbontott Harmincad hivatal helyére került. A korban háznégyszögnek nevezett tömb másik három épületét Hild József emelte.

A korábban tárgyalt, mára már megsemmisült épületek után a bizottság működését záró két évtizedből egyáltalán nem szándékosan, de csupa ma is álló ház terve került a válogatásba. Jelzi ez a kis minta is, hogy van még mit védeni, őrizni.

A két- majd később három példányban benyújtott építési terv egyik csomagja az engedélyezési záradékkal visszakerült az építtetőhöz/építészhez, míg a másik a Bizottmány anyagában, Pest város levéltára őrizetében maradt. A Bizottmány ellenőrzésével, működésének több mint fél évszázada alatt a jórészt falusias jellegű településből egy nagyváros alakult ki. A Szépitő Bizottmány feladatát 1861-től az 1873-as városegyesítésig Pest város Építési Bizottsága látta el.

Az 1960-as és hetvenes években a gondosabb kezelés érdekében a mellékletként benyújtott tervlapokat kiemelték az iratanyagból, hiszen méretük jóval meghaladja az iratokét, és azok Budapest Főváros Levéltára tervtári gyűjteményében kaptak helyet.³⁴ 2007. év folyamán megtörtént a bizottmány teljes tervanyagának állagmegóvó konzerválása és digitalizálása.³⁵ A digitalizált tervek a levéltári egység rendjében, folyamatosan emelkedő számozással az építési hatóság indulásától annak megszűnéséig levéltárunkban kutatóink számára digitálisan hozzáférhetők.

A bizottmány működése példát adott Buda és a vidék hasonló építési hatóságainak létrejöttéhez. A fennmaradt tervek konkrét segítséget jelentenek a ma is álló épületek helyreállításában, míg az eltelt idők során elpusztult, vagy akár meg sem épült házak dokumentumai feltárják a kor jellemző építészeti szokásait, kimeríthetetlen adatokat szolgáltatnak az építészetre, építtetőkre, a város életére, átalakulására vonatkozóan.

³³ Komárik Dénes: Máltás Hugó, 1829–1922. Építés- Építészettudomány, 1970. 1-2. 151–155.

³⁴ A szétválasztásra már az SzB időszakában is történt egy kísérlet. 1829–1839 között a terveket külön számmal látták el és elkülönítve tárolták. Ez a különsorozat 650 terv-együttest tartalmaz, SzBK megkülönböztető jelöléssel.

³⁵ Az Arcanum Adatbázis Kft. közreműködésével.

Pest város Szépítő Bizottmánya pecsétje egy engedélyezési záradék alatt
(Budapest Főváros Levéltára)